

«TҮРКІ ӘЛЕМІН ЗЕРТТЕУ» ҚОРЫ
TҮRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚазҰПУ
АБАЙ МІЛЛІ DEVLET PEDAGOJİ ÜNİVERSİTESİ
ЧУКУРОВА УНИВЕРСИТЕТИ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

«ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯНЫҢ ОРТАҚ МӘДЕНИ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ
21-23 мамыр 2007 жыл

KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE’NİN ORTAK KÜLTÜREL
DEĞERLERİ ULUSLAR ARASI SEMPOZYUMU
21-23 Mayıs 2007

BİLDİRİLER

Editör:
Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR
Yrd. Doç. Dr. Bedri AYDOĞAN

АЛМАТЫ - 2007
ALMATI - 2007

KAZAKÇADA ORGAN ADLARIYLA KURULAN DEYİMLER

Yrd. Doç.Dr. Gülseren Tor
Doğu Akdeniz Üniversitesi
Fen ve Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
gulseren.tor@emu.edu.tr

Özet

Bu çalışmada Kazakçada organ adı içeren deyimler yapı ve anlam açısından ele alınmış, bu deyimlerin Türkiye Türkçesinde de bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Her iki lehçede, bünyesinde organ adı bulunan deyimlerin birbirlerine benzeşen ya da birbirlerinden ayrılan yönleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Kazak Türkçesinde, deyimlerde yaklaşık 80 organ adının yer aldığı görülmektedir. Bunlardan ağız, ayak, baş, et, yürek, göz, kol “el”, tırnak, dil, kökük, yüz / bet adlarıyla kurulan deyimlerin sayısı diğerlerine göre daha fazladır. Biçim açısından deyimlerin çoğu birer eylemlik öbeğidir, anlam açısından da genel olarak somutlaştırmaya dayalıdır.

Kazakça ile Türkiye Türkçesi arasında benzeşen deyimler olmakla birlikte, iki lehçede ortak olan dil birimleri farklı deyimlerin kurulduğu da görülmektedir. Türkiye Türkçesinde yer almayan organ adlarıyla oluşturulan deyimler de dikkate değer.

Anahtar sözcükler: Kazakçada deyimler, deyimlerde organ adları

Abstract

Idioms Which Include the Names of Organs in Kazakh

This paper deals with idioms which include names of organs in Kazakh and studies similar idioms used in Turkish. The study also covers similarities and differences between such idioms in Turkish and Kazakh.

We learn from this study that in the above-mentioned idioms names of 80 organs are used in Kazakh. In this language, there are more idioms with *awız* “mouth”, *baş* “head”, *et* “flesh”, *jürek* “heart”, *köz* “eye”, *kol* “hand”, *ayaq / tıyak* “foot”, *til* “tongue”, *kökük* “breast”, *jüz/ bet* “face” than other organs. Morphologically, the majority of idioms are verbal clusters and semantically they are generally based on concrete concepts.

There are similar idioms in Turkish and Kazakh, but we also find different idioms having common linguistic units in these two languages. In Kazakh, idioms with the names of organs which are not used in Turkish, also attract our attention.

Key words: idioms in Turkish and Kazakh, the names of organs in idioms

1.Giriş

Türkçenin anlatım gücünün canlı ve renkli tanıkları olan deyimlerin bütün Türk lehçelerinin söz varlığı içinde önemli bir yeri vardır. Bilindiği gibi Türkçede türetme, birleştirme yanında, anlam aktarmaları yoluyla da kavramlaştırmaya gidilebilir. Gösterge öbekleri de aktarmalarla başka başka kavramları adlandırmakta kullanılır. Anlamca bir sözcük, yapıcı bir söz öbeği olan deyimlerin çoğu, insanların niteliklerini, tutum ve davranışlarını, ruh durumlarını yansıtır. Somutlaştırmanın en güzel örneklerini deyimlerde buluruz. İnsanların içini organları okutur bize; bazen *ağız kulaklarına varır*, bazen *gözleri fal taşı gibi açılır*; kiminin *gözleri vefecri okur*, kimilerinin *burnu havadadır*, kiminin *dizlerinin bağı çözülür*, kimisinin *ensesinde boza pişirilir*. Kimisinin *awızı anqayıp qalır* “ağız açık kalır”, kimisi *qabağın aşpaz* “yüz vermez”, *kiminin quyrığı yerge tiymez* “koşuşturur”, kiminin *tili oramğa kelmez* “konuşacak durumda olmaz”, kimisinin *özegine ört tüser* “kıskançlıktan içi içini yer”. Her ne kadar renk vermemeye çalışsa da insan, organları onu ele verir, devinimleri iç esintiyi dış

vurur. Kısacası insanın içiyle dışı el ele çalışır. Varlıkları adlandırırken insanoğlu, nesnelere arasında benzerlikler, kavramlar arasında bir ilgi, bir bağ kurarak birinin adını diğerine verebilir. Kimi zaman bir sözcük yetmez kavramlaştırma için, bir söz öbeği gerekir. İşte deyimler, sözcüklerle çizilmiş bir tablo gibidir, Türkçenin kalıplaşmış geniş ve renkli anlatım birimleridir.

Temel sözcükler içinde yer almaları nedeniyle, organ adları deyim kurmaya elverişli sözcüklerdendir. Türkçenin her dönem ve her lehçesinde olduğu gibi, Kazakçada da bünyesinde organ adı bulunan pek çok deyim bulunmaktadır. Bu çalışmada, bu deyimler, yapı ve anlam açısından ele alınacak, Türkiye Türkçesiyle karşılaştırma yoluna gidilecektir.

2. Deyimlerin Yapı Açısından Görünümleri

Bu çalışmada deyimlerin tek sözcükten oluşup oluşamayacağı tartışılmasına girmeyeceğiz. Deyimlerin birer kalıplaşmış söz öbeği olduğu görüşünden hareket ederek yapı açısından sınıflandırmaya çalışacağız.

2.1. Eylemsi Öbeği Biçiminde Olanlar

Deyimlerin çoğu bir eylemlilik öbeği biçimindedir. Bu öbeklerin genellikle iki ya da üç öğeden kurulduğu görülmektedir. Bir eyleme dayalı bu tür deyimler, yüklemli çekimlenebilen; fakat öteki sözcükleri değiştirilemeyen öğelerdir.

İki öğeli deyimlere örnek:

ayaktan aluw “angel olmak”

awzın maylaw “doymak, rüşvet vermek”

basına köteruw “saygı göstermek, hürmet etmek”

öti jarıluw a)ölmek b)hiddetlenmek, aşırı öfkelenmek

betine baqtırmaw inatlaşmak, söz dinlememek

alaganına salıp ösiruw gözü gibi bakmak

qanat baylap uşuw hızla, çabucak ulaşmak

Üç öğeli deyimlerden örnekler:

awzına qum quyuluw ölmek, vefat etmek

barmağın mayğa batıruw “refaha bolluğa karışmak”

jüregi ornına tüşuw içi ferahlamak.

iyegi iyegine tiymew tir tir titremek

kömeyine qum quyuluw sesini kesmek

kökiregi qars ayruluw “yıkılmak, yasa boğulmak”

qolı awzına jetuw kendi kendini geçindirecek duruma gelmek, kendi ayakları üstünde durmak

Sayısı az olsa da ortaç ve ulaç öbeği biçiminde deyimler de bulunmaktadır. Bu deyimlerin eylemlilik öbeğinden farklı olarak yüklemli de değiştirilememektedir:

tañdayınan bal tamğan ağzından bal akan, bülbül gibi şakıyan, şarkıcı, usta hatip.

tis qaqqan tecrübeli, deneyimli

omurtqası bekimegen çocuk, genç

mañdayğa jazğan alın yazısı

kirpik qaqqansa göz açıp kapayıncaya kadar, anı

qolınan kelgenşe elinden geldiği kadar

2.2. Ad Öbeği Biçiminde Deyimler

Deyimler, çoğunlukla bir eyleme dayanmakla birlikte, ad öbeği biçiminde olanlar da vardır. Bu grupta da sıfat tamlaması ve isnat grubu biçimindeki deyimlere yer verilebilir:

Sıfat Tamlaması

ala tuyak fesat, sinsî, kurnaz

ak jürek pak, saf, temiz kalpli

aq sawsaq beceriksiz, elinden hiçbir iş gelmeyen

aşıq awız ağzında bakla ıslanmayan

baldı barmaq on parmağında on marifet

kiriksiz jürek açık yürekli

qandı qol eli kanlı
quw ayaq hilekâr, kurnaz, düzenbaz

Bu grubun altında iki addan kurulan takısız ad tamlaması da denilen ad öbeklerini de vermek istiyorum. Belki de benzetme ilgeci ile iki adın anlam ilgisi sağlanmaktaydı, eksiltmeye gidildiği için ad, sıfat gibi kullanılmaya başlandı:

kümis kömey usta sanatçı. *kömey* 1.boğaz, gırtlak, yutak
bal barmak hünerli, usta
qoyan jürek korkak, cesaretsiz
oraq awız söz ustası, hatip

muz jürek taş yürekli. Bu deyim Kutadgu Bilig’de *toq yürek* “yüreği pek, cesur” biçiminde geçmektedir (Önler, 1999:176).

İsnat Grubu (İyelik Öbeği)

ayağı awır hamile
tili qısqa konuşmayı beceremeyen
közi tiri hayatta, yaşıyor
kökiregi aşiq bilgili, okumuş, aydın
kökiregi keş cömert, eli açık
öşeşi yaman adam obur, doyumsuz

Cümle Biçimindeki Deyimler

Örneği az olmakla birlikte cümle yapısında deyimler de bulunmaktadır:

Tügin tartsa mayı tamuptur verimli, bereketli toprak. Mersin ağızlarında aynı anlamda “Gan ekseş can biter” deyimini bulunmaktadır.

Közge türtse körgisiz zifiri karanlık

Aşağıdaki örnekler de, eksiltili anlatıma yönelen sıralı cümle görünümündedir. Bu söz öbeklerinin iki tarafı, kendi arasında şiir gibi uayaklı ve ölçülüdür. İlk üç örnekte her iki taraf da isnat grubudur, dördüncü örnek ise, belirtisiz ad tamlaması biçiminde kurulmuştur:

- (1) *könlegi kök, tamağı toq* hali vakti yerinde, zengin
- (2) *qaşanağı qarıq, saşanağı sarıq* kaygısız, tasasız, dertsiz
- (3) *işi tütin, sırtı bütin* kederli, tasalı, dertli
- (4) *taban aqı, maşday teri* alın teriyle elde edilen kazanç

4. Anlam Açısından Deyimler

Deyimleşen dil birimlerinin birtakım anlam olaylarından geçtiği, göndergesel anlamının dışında bir anlam kazandığı görülür. Deyimleştirme adı verilen olay, sözcüklerin kendi anlamları dışında kullanılarak birkaç sözcükle ortaklaşa yeni bir anlamı yansıtmalarıdır (Aksan, 1996: 172). “*et aluw*” kasaptan bir kilo et almak anlamında kullanılmayıp, “şişmanlamak, semirmek” kavramını karşıladığına göre, bu söz deyimleşmiştir artık. *qoş etin kesip berüw* “esirgememek, fedakârlık etmek”, söz öbeği kasapta kullanılmadığı takdirde, başka bir kavramı karşılamaktadır. *Aq tüyenin qarnı jarıluw* “bolluk bereket ve refah içinde olmak”, kaza geçirip de, ak devenin karnı yarılmamışsa, bu söz öbeği de kavram ilgisi kurularak başka bir olaya ad olmuştur. Kimyasal bir işlemden geçirilerek iki ya da daha çok maddeden bambaşka bir madde elde edildiği gibi, iki ya da daha çok dil birimi de belli bir düzene göre bir araya getirilerek kendi anlamlarının dışında, bambaşka bir kavrama ad olabilmektedir.

Deyimlerde en sık karşılaşılan anlam olayı, deyim aktarmasının bir türü olan somutlaştırmadır. Deyim aktarması yanında ad aktarması ile oluşan deyimler de bulunmaktadır. Kimi deyimlerin de, deyim aktarmalarının temelini oluşturan benzetmelerle kurulduğu görülür.

3.1. Deyim Aktarması (Yun. *Metaphora*)

Herhangi bir kavramın , onunla ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan bir başka kavramla dile getirilmesidir. Bu benzerlik, ilgi, bağlantı deyimi oluşturan kavramların asıyla değil, onlarda görülebilecek ya da görülemeyecek durumlar ya da niteliklerle ilgilidir.

ayağına tusaw tūsūw başı bağlanmak, evlenmek
büyrekten siyraq şığaruw öküzün altında buzağı aramak, skandal çıkarmak. *siyraq* 1.baldır,

incik. Bu deyim, gerçekleşmesi olanaksız bir olaydan yararlanılarak oluşturulmuştur.

sinjiri şıqqan kedey **çok fakir kimse**

esiktegi basın törge süyrew **yükseltmek, adam etmek**

it tumsuğı ötpeytin balta girmemiş orman

turnak astınan kir izdew hatasını bulmaya çalışmak

qabırğadan qan keşūw kendini amansız bir savaşın içinde bulmak

köz mayın tawısuw göz nuru dökmek

baqay esep küçük menfaatlerin peşinde olan

ökpesin (eki, qos) qolına alıp alelacele, telaşla

qas qağım sütte çabucak, kaşla göz arasında

qol saluw zulüm yapmak, güç göstermek

qol baylaw engel olmak

taqır bas “dazlak”. Bu deyim bir ögesinde doğadan insana aktarma söz konusudur. *taqır* “1.

çorak, verimsiz yer 2.bitki örtüsü kurumuş, çorak yer 3.boş, tamtakır” anlamlarındadır. Baş, bitki örtüsü kurumuş, çorak yer’e benzetilmiş; fakat benzetme ögesi verilmemiştir.

3.1.1. Somutlaştırma

Somitlaştırma, deyim aktarması (ya da iğretileme) denilen aktarmaların bir türüdür. Soyut, anlatımı güç durumların, olayların, kavramların somut kavramlar aracılığıyla örneklendirilerek dile getirilmesidir (Aksan, 2003: 92). Somutlaştırma, Türkçede çok sık başvurulan bir anlatım yoludur. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazakçadaki deyimlerde de çok değişik somutlaştırma örnekleriyle karşılaşılmaktadır:

ayak astı etūw horlamak, değer vermemek

er jürek cesur

jüregi yarıluw sıkılmak

jüregi dir etūw yüreği hop etmek

jüregi zuw etūw yüreği cız etmek

jüregi ornına tūsūw içi ferahlamak

kökiregi qars ayrılıw yıkılmak, yasa boğulmak

köti aşıluw rezil, maskara olmak

qabağınan qar jawuw sinirlenmek, hiddetlenmek, sinir küpü olmak

qur kewde (kökirek) kendini beğenmiş, kendini öven

mañdayı jarqıraw (aşıluw, jarılıw) bahtı açılmak, şansı yaver gitmek

kökiregi oyaw şuurlu, bilinçli

ör kökirek kibirli

özegi januw (küyü) acı çekmek, yüreği yanmak
öti jarıluw a) ölmek b) hiddetlenmek, aşırı öfkelenmek
bet perdesin aşuw foyasını meydana çıkarmak
tös qağuw (soğuw) övünmek, böbürlenmek
tisin batpaw cesaret edememek
köz baylaw kandırmak

köz boyawşı dalavereci, göz boyayan, kandıran

tumsıgını köterüw *kibirlenmek, burnu havada olmak*

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de jest ve mimikler sözcüklere dökülerek soyut kavramlar dile getirilebilmektedir:

barmağın tistew pişman olmak
tañday qaqtıruw hayrete düşürmek

3.2. Ad Aktarması (İng. Metonymy)

Divan şiirinde mecaz-ı mürsel sanatını karşılayan ad aktarması, anlatılmak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgisi, ilişkisi bulunan bir başka kavramla dile getirilmesi yoluyla gerçekleşir (Aksan, 1998: 69).

awzınıñ suwı quruw öve öve bitirememek

awzınan şığarmaw söylememek, ağızından kaçırmamak
kindik qanı tamğan jer doğduğu yer, doğum yeri
kömeyine qum quluw sesini kesmek
qulağına quyu tekrar tekrar anlatmak
myğa kirmew anlamamak
ölim avızınan qaluw ölümden dönme
ayağın sanap basuw aheste yürümek
ökşesin jerge tigizbew aceleyle koşar adım gitmek
şekesinen qaraw küçümseyerek bakmak
tumsıgını buzuw ağızını burnunu dağıtmak
urtı suwaluw zayıflamak, cılızlaşmak.

3.3. Benzetme

Bir durumun, varlığın bir başka durum ya da nesneyle benzerliği kurularak, benzetme ögesi de kullanılarak anlatım bulmasıdır. Kimi zaman bu olay somutlaştırma ile örtüşebilmektedir:

ökpesi qara qazanday boluw çok kırılmak, darılmak
bes sawsaqtay bilüw adı gibi bilmek
tanawı şeletey boluw aşırı övünmek, gururlanmak
biriniñ awzına biri tükirip qoyğanday birinin ağızına tükürmüş gibi, ağır birliği yapmış gibi
tili mirdiñ oğınday acı sözlü, dili keskin
közderi şaqmaqatay gözleri çakmak çakmak
işi qazanday qaynaw öfkelenmek, küplere binmek
qarnı qabaqtay göbekli, şişman
müyizi qarağayday boluw değeri artmak, mertebesi yükselmek
közdiñ qaraşığınday saqtaw gözbebeği gibi korumak
şaqşaday bastı, şaraday boluw kafası kazan gibi olmak, kafası şişmek

3.4. Anıştırma (Alüzyon)

Alüzyon, diğer bir anlatım aracı olarak anlam aktarımı gerçekleştiren etkenlerden biridir. Bu nedenle alüzyon yapısının da deyim aktarması, ad aktarması ve benzetme gibi amaç, araç ve ilişki ögesi olmak üzere üç ögeyi içerdiğini söyleyebiliriz. Ancak bu ögelerden araç, geçmişte gerçekleşmiş bir olay, durum ya da yaşantıdan yararlanılarak oluşturulmuştur (Subaşı, 1988:31).

qulağına sırğa saluw (etngr.) kıza söz kesmek

4. Kazak ile Türkiye Türkçesindeki Deyimlerin Karşılaştırılması

Her iki lehçede de aynı anlama gelen, ortak öğelerle kurulmuş olmakla birlikte, aralarında birkaç ses ve küçük yapı farklılığı görülen deyimler bulunabilmektedir:

KT *uwısına aluw* avucunun içine almak, kendine bağlamak

KT'de bir ortaç öbeği biçiminde geçen *köz boyawşı* dalavereci, göz boyayan, kandıran, TT'de ölçünlü dilde *göz boyamak* "kandırmak, yanıltmak, gösterişle aldatmak" biçiminde görülür. Ad biçimine Anadolu ağızlarında rastlanır (DS VI/2175)

KT *sözge qulaq asuw* dinlemek, kulak vermek

TT kulak asmak (veya asmamamak) önem vermek (vermemek), dinlemek (dinlememek)

qılşa moynum talşa boynum kıldan ince, ne dersen kabulüm, emrine amadeyim

Aynı öğelerle kurulmasına karşın, farklı anlamlara gelen ya da aralarında ince anlam farklılığı bulunan deyimler:

KT *bas baylaw* baş koymak TT *baş bağla-* 1.başını bağlamak 2.başak vermek 3.birine veya bir şeye bağlanmak

KT *bel baylaw* bir şeyi başarmaya azmetmek TT *bel bağlamak* birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek

KT *köz jumuw* b) görmezlikten gelmek, görmemiş gibi davranmak TT "1.kusurları görmezlikten gelmek, hoş görmek, başışlamak" anlamındadır.

KT *qanı qaynaw* sinirlenmek, öfkelenmek TT'de *kanı kayna-* coşkun ve kıpırdak olmak, (birine) *kanı kayna-* çabucak sevgi duymak

KT *qulağına quyu* tekrar tekrar anlatmak TT bir duruma veya söze hazırlamak için önceden kısaca anlatmak; düşünce aşılacak, telkin etmek.

Aynı deyim oluşturulan öğelerin yer değiştirdiği de görülmektedir:

basqa is tūsūw iş başa düşmek

qara bet yüz karası

Benzeri bir deyimde farklı organ adından yararlanılabilmektedir:

bas köz boluw göz kulak olmak

Kazak Türkçesi Sözlüğü'nde közqarası maddesi altında "koruyucu, yardımcı oldu" anlamıyla *köz qulaq boldı* biçimi de bulunmaktadır (Kenesbayoğlu, 1984: 136).

Aynı organ adıyla, iki lehçede anlamdaş ya da yakın anlamlı eylemlerle kurulan aynı kavramı karşılayan deyimlerle de karşılaşmaktayız:

bas aynalduruw baş döndürmek

bas köteruw a)başkaldırmak, isyan etmek b)hastalıktan kurtulmak, iyileşmek, c) (ekin) bitmek

KT *jüregi awzına tıǵıluw* yüreği ağzına gelmek

KT *awzınan tastamaw* dilinden düşürmemek. *tasta-* bırakmak, terk etmek, atmak

KT *tilinen bal tamuw* ağızından bal akmak

KT *murnın şüyiruw* burun kıvrırmak, beğenmemek

KT *közin qadaw* gözünü alamamak. *qada-* 5.bir noktaya bakakalmak, gözünü alamamak.

KT *basınan ötkeruw* başından geçmek

KT *qulağına qıstırmaw* kulak asmamak

Bir deyimde organ adı aynı olmakla birlikte, organ adının yanına aldığı eylemde farklılık olduğu gibi adlarında da farklılık görülebilmektedir:

KT *ötkir til* sözünü esirgmeden söyleyen, sivri dilli. *ötkir* "1.keskin, sivri 2.cesur, girişken, sokulgan" anlamlarına gelmektedir.

KT *qulağı türük* kulağı delik

Aynı kavram, farklı organ adlarından ya da aynı organın bir parçasının adından yararlanılarak da anlatılabilmektedir:

KT *iyek astında* yakında, yakın yerde. *iyek* "çene" (TT) *burnunun dibi* çok yakın

KT *tuyağın kırılдатpay kılını* kıpırdatmamak

KT *uwısına tūsūw* eline düşmek. *uwis* elin iç tarafı, avuç, aya

KT *töbesi kökke jetuw* mutluluktan havalara uçmak, *başı* göğe ermek. Bu deyim Kutadgu Bilig'de *başı kökke teg-* "yücelmek, saygınlık kazanmak, başı göğe ermek" (Önler, 1999: 126).

Aynı organ adlarından yararlanılmakla birlikte, dile getirilmek istenen kavrama hizmet eden başka ad ve eylemlerden de yararlanılan deyimler:

KT *közi ot saşuw* gözleri parlamak. Türkiye Türkçesindeki parlamak kavramı, Kazak Türkçesinde ot saç- sözüyle verilmiştir.

KT *ayağına bas uruw* ayaklarına kapanmak, yalvarmak. Bu deyimde de TT'deki kapanmak yerine "bas urmak" kullanılmıştır.

közge türki boluw göze batmak, dikat çekmek.

KT *qulağına altın sırğa* kulağına küpe olsun TT *kulağına küpe olmak* (veya etmek) başa gelen bir durumdan alınan dersi hiç unutmamak.

KT *say basına sakiyna tilep aluw* başına bela almak. sakiyna (II) migren, yarımca.

Türkiye Türkçesiyle eşanlamlı ya da yakın anlamı olan, gösterileni de aynı; fakat göstereni farklı birimlerden oluşan deyimlerden örnekler:

KT *közdin qaraşığınday saqtaw* gözbebeği gibi korumak

KT *suwıq közben qaraw* soğuk bakmak, beğenmemek

KT *kisi betine qaramaw* utanmak, çekinmek. TT'deki yüz yerine KT "bet", bak- yerine kara- kullanılmıştır.

Organ adlarının birbirinin yerine kullanıldığı da olur: KT *jüregi aynıw* midesi bulanmak. Anadolu'da da organ adlarının birbirinin yerine kullanımına rastlanır:

yüreği dön-, yüreği yekin- midesi bulanmak (Mersin) *yürek bulanması* mide bulanması (*Yusufeli ve çevresi /Artvin) (DS XI/4333).

yüreği yavıncı- midesi kazanmak, *ciğeri kaynaş-* midesi ekşimek (Mersin)

kisi qolına qaraw başkasının eline bakmak, kendi kendine geçinememek. TT'deki "el" karşılığı, KT'de "kol" kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan organ adlarıyla kurulan pek çok deyim bulunmaktadır. Ölçünlü dilde kullanmadığımız bu sözcüklerden bir bölümü eskicil sözcükler, bir bölümü alıntı sözcüklerdir. Anadolu ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne gönderilen sözcükler arasında geçenleri de bulunmaktadır. Bunların da aşağıda görüleceği gibi, göçmen ağızlarından geçtiği anlaşılmaktadır. Birkaç örnek:

alqım boğaz

alqımğa aluw sıkıştırmak, sıkboğaz etmek

alqımına tıǵıluw boğazı düğümlenmek

qulqın (<Ar. kulqüm)1. gırtlak, boğaz

qulqını aşıluw doyumsuzlaşmak

mañday "alın"

mañday ter alın teri

mañdayı jarqıraw (*aşıluw, jarıluw*) bahtı açılmak, şans yaver gitmek. Bu sözcük, *mangalay* Alın (Karaçayır –Tokat), *mangılay* (Kadıçiftliği *Taşköprü-Kastamonu), *mañlay* (Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı-Konya), *mannay* (Kırım göçmenleri-İstanbul) biçimlerinde Derleme Sözlüğü'ne de geçmiştir (DS IX/3121).

mıy beyin

mıyğa kirmew anlamamak

mıyın jew başını ağrıtmak, kaffasının etini yemek. Bu sözcük de, Derleme Sözlüğü'nde *mıy* "beyin" (Çilehane *Reşadiye –Tokat; Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı –Konya) biçiminde geçmektedir.

murt bıyık. Kazak Türkçesinde, bu sözcüğün yanında *mıyıq* da bulunmaktadır.

mıyıǵınan külüw / murtınan külüw bıyık altından gülmek

muş yumruk

muş körsetüw yumruk göstermek

özek yemek borusu.

özegi januw (küyü) acı çekmek, yüreği yanmak.

"Özek", DLT'te "belin iç yanında bulunan damar" anlamıyla geçer. Bu sözcüğü de Anadolu ağızlarında bulmak mümkündür. *özek* (I)1.gırtlak (İshak, Dereçine *Bolvadin-Afyon; -Balıkesir; Ahmetçe-Çanakkale; Yendiğin *İlgın -Konya 2.yemekborusu (Yendiğin *İlgın -Konya) (DS IX/3369).

öñeş 1.yemek borusu

öñeşi keñ rüşvetçi

ökpe (I) akciğer

ökpesin (eki, qos) qolına alıp alelacele, telaşla.

“Ökpe” adı da eski sözcüklerimizdendir. DLT’te **öpke** “akciğer, ciğer” biçimindedir. Bu sözcük de Derleme Sözlüğü’ne geçmiştir: **öpge** karaciğer ve akciğer (Çilehane *Reşadiye-Tokat; Karaçay, Başhöyük Kadınhanı –Konya) (DS IX/3343), **öpke** “akciğer” (Kırım göçmenleri –İstanbul, Çifteler, Ilıca –Eskişehir; Kırım göçmenleri –İstanbul), **öhbe** (Çıldır –Kars), **ök** (IV) 2. akciğer (İstanbul), **öpge** (Kadıçiftliği –İstanbul) (DS IX/3343).

san “bacak, but”.

sanın şapalaqtaw sevinmek, şad olmak.

“San” eskicil sözcüklerden biridir. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde san “2.vücut, kaba baldır” anlamıyla yer almaktadır (Caferoğlu, 1968:195).

Derleme Sözlüğü’nde **san** (V) vücudun bir parçası (Kadıçiftliği –İstanbul; Başhöyük *Kadınhanı –Konya) anlamında geçmektedir (DS X/3534).

sawsaq parmak

bes sawsaqtay bilüw adı gibi bilmek.

siyraq 1.baldır, incik

siyrağı şıqqan kedey çok fakir, baldırı çıplak

tanaw burun, geniz

tanaw qağuw hemen kızmak, hemen öfkelenmek

tanawın köterüw kibirlenmek, burnu havada olmak

tañday damak

tañday qaqtıruw hayrete düşürmek

tumsıq 1.burun, gaga.

tumstıgını köterüw kibirlenmek, burnu havada olmak

“Tumsık” sözcüğü de eskicil birimlerden birdir. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde tumsuğ,

tumşuq “gaga” biçimlerinde yer almaktadır (Caferoğlu, 1968: 252, 253).

tuyak 1.at, eşek, inek gibi hayvanların ayak tırnakları; toynak.

tuyağın tasqa soğuw sıkıntıya uğramak. Ölçünlü dilde **toynak** sözcüğü var; ancak bu adla kurulmuş deyim bulunmamaktadır.

“Tuyak”, Türkçenin eski dönemlerinden beri Türkçede kullanılan bir sözcüktür. DLT’te tuyag “at tırnağı, hayvan tırnağı, tuynak” anlamında geçer.

şınaşaq küçük parmak, serçeparmak

şınaşağına tatımaw tırnağı bile olamamak

şoqtıq hayvanların ensesi

şoqtığı biyik bilgi düzeyi yüksek, bilgili

iş (I) 1.iç, karın

işi şuşurqıraw karnı guruldamak, karnı acıkmak

işegi qatqanşa külüw çok gülmek, uzun süre gülmek

işek 1.bağırsak.

işegi qatqanşa külüw çok gülmek, uzun süre gülmek

Bu sözcük eski Türk lehçelerinde **içegü** “iç, bağır, derun” (Caferoğlu, 1968: 88), **içegü** “kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şeylerin adı, içirik” (DLT) anlamlarında geçer.

iyek 1.çene

iyegi kemşendew ağlamaklı olmak. Derleme Sözlüğü’ne göçmen ağzından geçen sözcüklerden biri de ‘iyek’tir. **iyek** çene kemiğinde dişlerin oturduğu kısım (Kırım göçmenleri –İstanbul) (DS VII/2573).

iyıq omuz

iyığan dem aluw kendisini başkalarından üstün görmek, övünmek

iyığı bosaw rahatlamak, ferahlamak.

iyin omuz

iyin qandıruw yumuşamak

iyininen dem aluw nefes nefese kalmak

kejege ense

kejegesi keyin tartuw tembelliği tutmak

kökirek 1.göğüs, sine, göğüs kemiği.

kökireği oyaw şuurlu, bilinçli.

Derleme Sözlüğü’ne bu organ adı da göçmenlerin ağzından geçmiştir. **kökrek** 1.göğüs, bağır (Kırım göçmenleri, Kadırğa –İstanbul; Çilehane *Reşadiye –Tokat; Karaçay, Başhöyük *Kadınhanı –Konya), **kökürek** (Kadıçiftliği *Yalova-İstanbul).

kömeý, kömekey 1.boğaz, gırtlak, yutak
kümis kömeý usta sanatçı
kömeyine qum quyıluw sesini kesmek

kindik 1.göbek

kindik qanı tamğan jer doğduğu yer, doğum yeri.

Eskicil sözcüklerden biri olan **kindik** (Caferoğlu, 1968: 110), Derleme Sözlüğü'ne, Çilehane

*Reşadiye – Tokat'tan gönderilmiştir (DS VIII/2873).

quyımşaq omurganın alt ucunun bitim yeri, kuyruksokumu
quyumşağı tesiluw çok oturup çalışmak

Bu örneklerin dışında, Kazakçada, organ adlarıyla kurulup da, Türkiye Türkçesinde olmayan pek çok deyim de bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı:

töbe şaşı tik turuw korkudan saçları diken diken olmak

tumsıǵı tasqa tiyu sürekli engellerle karşılaşp yılmak, işi yaver gitmemek

tar qursaǵın keñeytūw, tas emşegin jibitūw çocuk sahibi olmak

tesik ökpe çile çekmiş kimse, çilekeş

tobiǵınan da kelmew tırnağı bile olamamak

tobiqtan qaǵuw vefasızlık etmek

kökirek közi aşıluw şuurlanmak, bilinçlenmek

qabırǵadan qan keşūw kendini amansız bir savaşın içinde bulmak

.....

5. Sonuç

Sadece Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü'nden taradığımız deyimlerin yapısında eşanlamlılar da dahil 79 organ adı bulunmaktadır. Bu adların yer aldığı deyim sayısını vermek, deyim sınırını kesinleştirmedikçe çok güç. Ancak, Türkçenin anlatım ve üretim gücünü göstermek üzere yaklaşık bir sayı verilebilir. Bu çalışma için taranan deyim sayısı 548'dir. Taranan deyimlerde, organ adlarından en çok **köz** "göz" adı geçmektedir, **köz** adının 36 deyimde yer aldığı belirlenmiştir. **Bas** "baş" 25, **qol** "el" 21, **til** 18, **jürek** "yürek" 16, **awız** "ağız" 15, **ayak** 13, **tuyak** "toynak" 12, **qan** 13, **qabaq** "gözkapağı" 9, **kökirek** "göğüs" 9, **manday** "alın" 8, **et** 8 deyimde geçmektedir. Diğer organ adlarıyla kurulan deyim sayısı daha az sayıdadır. Tartışma götürür söz öbeklerinden de deyim sınıfına alındığı takdirde bu sayı daha da kabarcaktır. Kutadgu Bilig'de bile 285 deyimden 132'sinde organ adının yer alması (Önler, 1999:119-120), temel söz varlığının bu üyelerinin deyimler içindeki önemine işaret eder.

Organ adlarıyla kurulan deyimler, yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi daha çok, insanların tutum ve davranışlarını, fiziksel ve ruhsal niteliklerini dile getirmektedir. Kavramlaştırma açısından bir genellemeye gidersek, kibir ve beğenmemeyi ifade için **tumsık**, **murın** adlarından, övünme için **tös** "dös, göğüs", onurlanma için **iyıq** "omuz", küçük görme, küçültme için **şınaşak** "serçeparmak", **tobiq** ve **tırnaq** adlarından yararlanılmıştır. **Kol** "el", yardım, cömertlik ve güç simgesi olarak kullanılmıştır. **Alaqa**n "avuç içi, aya" ile kurulan deyimlerde, koruma, yüceltme, cömertlik kavramları gizlidir. Cesaret, yiğitlik, korkaklık, üzüntü **jürek**'le; kırılma, sitem, telaş **ökpe** "akciğer" ile somutlaştırılmıştır. **alkım** "boğaz", genellikle sıkıntı ifade eden, **awız** da şaşkınlık ve suskunluk bildiren deyimlerde geçmektedir. **Ayak**, yalvarılmak yakarılmak, değerini yitirmek, ezmek, horlamak için var sanki. Şaşırma, şaşırtma; saygı, isyan, çözüm, idare gibi işler de **baş**'a düşmektedir. Kazak Türkçesinde **kökirek** 1."göğüs, sine, göğüs kemiği" adının böbürlenmek yanında bilgili olma, dar görüşlülük, bilinçlenmek kavramlarını dile getirmede kullanılması ilginçtir. **Köz** adından, aydınlıktan karanlığa, kandırmaktan inanmaya, üzüntüden sevince, dirilikten ölüme, hatta mesafeye kadar çok değişik kavramların ifadesinde yararlanılmıştır. Uсталık ve marifet kavramlarında **barmaq**'a başvurulmuştur. Kazak Türkçesinde, neşenin yükünü de sinirin küpünü de **qabaq** (I)1. "gözkapağı" yüklenmiştir. Türkiye Türkçesinde bu işlerle, yüzle kaş görevlendirilmiştir. Kazakçada talihin kara tahtası da **manday** "1.alın"dır. Kavrama, anlama işi de **mıy** "beyin"a düşer. Dilin kemiği yok, sövgüye de övgüye de "til" uygun düşer.

Toksan awız sözdin tobiqtay tüyini "uzun sözün kısası", Kazakçadan seçtiğimiz bu örnek deyimler, Türkçede sınırlı sayıda organ adının, daha çok soyut kavramı karşılayan sınırsız deyim yapı taşı olabileceğini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Aynı zamanda, birbirlerinden çok uzak coğrafyalarda, çok değişik ortam ve koşullarda yaşayan, aynı dil birliğinden olan dil kuyumcularının da aynı cevheri işleyerek başka başka, çok değişik mücevherler ürettiklerini göstermektedir. Sadece organ adlarıyla kurulan **turaktı söz tirkeleri** "deyimler" bile, Türkçede kavramlaştırma yollarının ne kadar açık, geniş ve sonsuz olduğunu göstermeye yeter sanırım.

Kaynakça

Aksan, D. (1998), *Anlambilim*, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan, D. (2003), *Türkçenin Gücü*, Genişletilmiş 8. Basım, Bilgi Yayınları Dizisi:76, Doğan Aksan: 1, Ankara.

Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. TDK Yayınları: 260, İstanbul.

Koç, K.; Bayniyazov, A.; Başkapan V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Turan Yayınevi, Türkistan.

Kenesbayoğlu, İ.K. vd. (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (Çevirenler: Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar), Türk Dünyası Araştırmaları: 8, İstanbul.

Önler, Z. (1999), Kutadgu Biligde Yer Alan Deyimler, Türk Dilleri Araştırmaları 9, Simurg Yayınları, İstanbul, s.119-186.

Subaşı, L. (1988), *Dilbilim Açısından Deyim Aktarımı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Doğan Aksan), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

TDK (1988), *Türkçe Sözlük I-II*. Yeni Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 549, Sözlük Bifim ve Uygulama Kolu Yayınları: 1. Ankara.

TDK (1993), *Derleme Sözlüğü I-XI*, II. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 211/1-12, Ankara

TDK (1972), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK Yayınları: 368, Ankara.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE VE KAZAK TÜRKÇESİNDE ATASÖZLERİNDE ORTAK TEMALAR

Öğr.Gör. İbrahim GÜRGEN

Anadolu Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

İlköğretim Bölümü

e-posta: igurgen@anadolu.edu.tr

Özet

Türk edebiyatında atasözlerimizin önemli bir yeri vardır. Eski Türk edebiyatında sav diye bilinen bu özlü sözler kültürümüzün temel taşlarıdır. Orta Asya'da ve Anadolu'da yaşayan Türk topluluklarının kullandıkları lehçeler farklı olsa da edebî ürünlerinin temalarında ortak noktaların olduğunu söyleyebiliriz. Bu ortak kültürün önemli bir ögesi olan atasözlerinin, Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesindeki kullanılışlarında tema ve söyleniş yönünden güçlü benzerlikler vardır.

Abstract

The proverbs have a special status and great importance in the Turkish literature. Pure proverbs are known in Old Turkish literature as the basics of our culture. Although languages of the Turkic people residing Central Asia and Anatolia are different, we find many close relations and similarities in literature usage. The fact that the Kazakh and Turkish languages have same roots and cultural similarities may be seen in the process of researching the proverbs used in both languages.

Giriş

Atasözleri, ulusların kültürel dokusunun en temel ögesidir. Çünkü atasözleri, ulusların değer yargılarıdır; yaşama bakışıdır; bir bakıma da yaşam felsefesidir. Toplumların değer yargıları, atasözlerinde kendini çok güzel hissettirir. Her atasözü uzun yılların gözlemi, deneyimi sonucu ortaya çıktığı için günümüze ışık tutar. Bu nedenle insanların atasözlerine güvenleri tamdır. Çocuğun eğitiminde ailenin ve öğretmenin yardımcısı olan atasözleri, her yaşta insanın daha dengeli ve mutlu bir yaşam için benimsediği özlü sözlerdir.

Atasözleri incelendiğinde toplumların karakterleri hakkında bilgi edinmek olanaklıdır. O toplumdaki insanlar neye önem verir; doğru, iyi ve güzel nedir; kötülük ve çirkinlik onlar için ne ifade eder; doğa